ДЕРЖАВНА РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА ТА МАЙНОВЕ СТАНОВИЩЕ МОНАСТИРІВ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

О.П. Чучалін

*Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини
aleksandr02.1989@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3876-8237
Researcher ID: D-7654-2019*

Ключові слова: Російська православна церква, монастирі, землеволодіння, майно, секуляризація, радянська влада, націоналізація.

У статті досліджується політика держави щодо монастирів Російської православної церкви кінця XVIII – початку XX ст. Розглянуто секуляризаційну політику російського уряду щодо церковного майна, особливо монастирського землеволодіння та селян, що призвело до ліквідації значної частини монастирів, а ті що залишилися, були позбавлені основних джерел доходу та поставлені в економічну залежність від держави. З'ясовано, що у пореформений період матеріальне становище монастирів суттєво поліпшилося, проаналізовано їх джерела доходів. Зосереджено увагу на господарській діяльності монастирів Київської єпархії. Зі зміною влади у 1917 р. відбулися і зміни у ставленні держави до православних монастирів. Проаналізовано заходи радянської влади з конфіскації монастирських землеволодінь та майна, їх націоналізації. Монастирі та церковні общини позбавлялися права власності та права юридичної особи.

STATE RELIGIOUS POLICY AND PROPERTY OF THE MONASTERIES OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH (LATE XVIII - EARLY XX CENTURY)

O. Chuchalin

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Key words: Russian Orthodox Church, monasteries, land tenure, property, secularization, Soviet power, nationalization.

The article examines the state policy on the monasteries of the Russian Orthodox Church in the late XVIII - early XX centuries. It was also examined the Russian government's secularization policy on church property, especially monastic landownership and peasants, leading to the liquidation of many monasteries, and the remaining ones were deprived of their main sources of income and placed in economic dependence on the state. The monasteries that continued to exist were divided into three classes, the size of their funding and the staffing norms of the monks were set. All other monasteries that did not receive funding from the state became "regular" and could only exist at their own expense. During this period, the number of monasteries almost halved. The size of their land also decreased.

It was found out that in the post-reform period the financial situation of the monasteries improved significantly, their sources of income were analyzed. They started becoming large landowners again, thanks to which they could significantly expand economic activity, the financial and economic position of the monasteries became quite strong. In particular, attention is focused on the economic activities of the Kyiv-Brotherhood Epiphany Monastery of the Kyiv Diocese.

With the change of authorities in 1917, there were changes in the attitude of the state to Orthodox monasteries. The first decrees of the Soviet government concerning the issues of confiscation of monastic land holdings and property, their nationalization are analyzed. Monasteries and church communities were deprived of property rights and legal personality. All property of religious in-

stitutions, including monasteries, was transferred to the People's Commissariat of Social Security. In the vast majority of Orthodox monasteries, the Soviet authorities turned them into economic objects or subjected them to complete destruction.

Кардинальне реформування суспільно-політичних і соціокультурних основ розвитку України після 1991 р. призвело до стрімкого зростання ролі релігійного чинника як одного з ключових елементів духовного оновлення суспільства. У періоди глибокий суспільно-політичних потрясінь люди завжди зверталися до інституції, яка вистоявала упродовж сотень років. Зі здобуттям Україною незалежності в суспільстві настав справжній «релігійний ренесанс». З урахуванням цього моменту в умовах кризи старої моделі управління і пов'язаних з нею ціннісних орієнтирів та оголошення демократичних свобод пріоритетом суспільного розвитку стало вироблення нової, пострадянської моделі державної політики стосовно потужної релігійної структури – православної церкви. Сьогодні державно-церковні відносини стали невід'ємною частиною процесу формування громадянського суспільства. Наразі від балансу сил та інтересів цих сторін залежить внутрішня стабільність в країні.

Окреслена наукова проблема не знайшла належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Опосередковано, у контексті становища православної церкви та монастирів в Україні у системі суспільно-економічних відносин XIX ст. розглядалися у працях І. Ломачинської¹, М. Яременка², Н. Лавріненка³, В. Ластовського⁴, А. Кізлової⁵. Тому метою даної статті є аналіз державної релігійної політики та її впливу на майнове становище монастирів Російської православної церкви у кінці XVIII – на початку XX ст.

¹ Ломачинська І. М. Роль православних монастирів у формуванні світоглядних орієнтирів українського суспільства. Вісник Черкаського університету. 2016. №2. С. 61–70.

² Яременко М.В. Формування та основні характеристики чернецтва київських монастирів (20-і – середина 80-х рр. XVIII ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Київ, 2002. 20 с.

³ Лавріненко Н. П. Соціально-економічне становище та культурно-освітня діяльність православних монастирів півдня Київської єпархії (1793–1917 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Черкаси, 2008. 20 с.

⁴ Ластовський В.В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії. Монографія. К., Фенікс: НКПІКЗ, 2008. 496 с.

⁵ Кізлова А. А. Соціальні взаємодії братії при святинях Китаївської та Голосіївської пустиней (кінець XVIII – початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2018. Вип. 51. С. 265–271.

Наукове значення вивчення практик, що раніше використовувалися у державно-церковних відносинах, обумовлено потребою в адекватному аналізі історичного досвіду для вироблення сучасної моделі взаємовідносин держави і релігійних об'єднань. Вивчення цього досвіду допоможе уникнути попередніх помилок та прорахунків і в той же час дозволить виробити ефективні заходи з подолання низки сучасних проблем у трикутнику відносин: держава–православна церква–суспільство.

Особливий інтерес у цьому контексті представляє діяльність держави у її ставленні до церковного та монастирського майна. Секуляризаційна політика Російської імперії стосовно церкви на початковому етапі синодального періоду і до XIX ст. визначила основні кроки держави стосовно церковного майна, особливо нерухомого його складу, яке було виведено з-під церковного управління і передано державі як номінальному власнику усіх земель. Метою секуляризаційної політики Російської імперії на початковому етапі стало переведення у державну власність земельних угідь монастирів разом із селянами, що проживали на цих землях. Згідно статистичних відомостей 1754 р., коли монастирі ще залишалися повноправними власниками своїх угідь, за архієрейськими домами та монастирями в 20 тисячах населених пунктів Російської імперії рахувалося дещо більше 851 тис. душ чоловічого населення⁶. Відповідно до ревізьких документів 1762 р. у церковному розпорядженні перебувало уже більше мільйона душ кріпосних і залежних селян, а це майже десята частина всього податного населення держави⁷.

26 лютого 1764 р. імператрицею Катериною II було підписано Маніфест про секуляризацію монастирських земель, яким оголошувалося вилучення у православної церкви на користь держави землі та селян. Усі маєтки Синоду, архієрейських кафедр та монастирів, у володінні яких перебувало більше 900 тис. селян чоловічої статі та 8,5

⁶ Монашество и монастыри в России: XI–XX века: Исторические очерки / отв. ред. Н.В. Синицына. М.: Наука, 2002. С. 194.

⁷ Буренин В.Н. Правовое регулирование прав на монастырские земли в Российской империи в XIX – начале XX в. // Ленинградский юридический журнал. 2015. С. 10.

млн. десятин земельних угідь, переходили до держави і передавалися в управління Колегії економії⁸. Монастирям залишалися лише сади, городи та пасовища. Колишні монастирські селяни отримали назву економічних. Вони були зобов'язані сплачувати до скарбниці оброк, з якого держава виділяла певну суму на утримання монастирів та архієрейських будинків.

З прийняттям цього імператорського указу, дія якого з 1786 р. поширювалася і на територію українських земель, розпочався процес фактичної ліквідації значної частини монастирів, а ті що залишалися, було поділено на три класи та встановлено штатну норму ченців. Розмір утримання та штату ченців і черниць у чоловічих та жіночих монастирях різнилися. На утримання першокласних чоловічих монастирів (з 33 ченцями) державою щороку виділялося 2300 – 2500 крб., другокласних (з 17 ченцями) – 1500 крб., третьокласних (з 12 ченцями) – 950 крб. Жіночі монастирі першого класу мали особливі умови. Вони фінансувалися державою в залежності від кількості черниць, а їхній штат коливався від 52 до 101 осіб; у другокласних та третьокласних монастирях штат встановлювався по 17 черниць із державним утриманням від 525 до 700 крб. на рік⁹. Усі решта монастирів, які не отримували від держави фінансування, перейшли в категорію «заштатних» та мусили існувати за власний кошт. У цей період число монастирів скоротилося майже вдвічі. Зменшилися і розміри їх земельних угідь¹⁰. Зокрема, лише у Київській губернії було ліквідовано 8 чоловічих та 3 жіночих монастирі¹¹.

Однак негативна реакція духовенства і суспільства на секуляризаційну реформу та закриття монастирів змушувала керівництво держави переглянути свою політику у цьому питанні та сприяла їх частковому відродженню. Уже за часів правління імператора Павла I було відновлено наділення монастирів орними, луговими та лісовими земельними володіннями. Їх норма тепер зростала від 30 до 150 десятин на монастир. У наступні роки право монастирів на придбання

нових земельних володінь лише розширювалося. Уже з 1805 р. монастирям було надано право купувати нерухомість – маєтки, за умови, що це будуть незаселені землі¹². Оскільки ченцям на законодавчому рівні заборонялося самостійно обробляти землю, то орна земля, луки, городи монастирями здавалися в оренду, або частково оброблялися силами найманих робітників¹³.

Таким чином, в результаті проведеної секуляризації церковних земель, монастирі, як найбільші і незалежні церковні установи, були позбавлені основного джерела доходу, чим були поставлені в економічну залежність від державного утримання. Не дивлячись на те, що монастирі зберігали внутрішню господарську самостійність, їх зовнішня економічна діяльність, тобто економічні взаємовідносини з іншими суб'єктами цивільного обігу, суворо контролювалася не лише синодально-єпархіальною владою, але й різними державними структурами. Тому, в результаті браку грошового державного утримання, багато тодішніх монастирів існували за рахунок пожертв приватних осіб, виручених коштів від реалізації церковної атрибутики – ікон, свічок, проскур, лампадного масла тощо, а також отримували прибутки від здачі в оренду земельних угідь.

З другої половини XIX та особливо на початку XX ст. матеріальне становище монастирів суттєво поліпшилося. Збільшилися грошові допомоги від держави, монастирі знову стали перетворюватися у великих землевласників, завдяки чому могли суттєво розширити господарську діяльність. Фінансово-економічне становище монастирів стало досить міцним. Джерелами доходів монастирів у цей час були кошти від власної діяльності: подаяння на помилування померлих, «кружечний збір», «гаманцеві», «молебний», «просфорний», від продажу свічок і лампадного масла, каплиць, хресних ходів, друкарсько-видавничої справи, продажу ікон та картин духовного змісту, від оренди площ під ярмарки і торжки на монастирській землі, від крамниць тощо. Монастирі володіли житловими будинками, крім того, вони мали так звані монастирські подвір'я, постоялі двори, торгові склади, великі городи як в межах міста, так і в його околицях тощо.

Значна частина монастирських земель, а також млини, що їм належали, торгові лавки, пристані та

⁸ Полное собрание законов Российской империи. [Собрание 1-е. С 1649 по 12 декабря 1825 г.]. СПб.: Тип. 2-го Отд. ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1830. Т. 16 : С 28 июня 1762 по 1765. Ст. 12060.

⁹ Федоренко С.А. Динаміка поширення православних монастирів на Полтавщині (XVII – XIX ст.) // Культура народів Причорномор'я. 2009. № 171. С. 35.

¹⁰ Буренин В.Н. Правовое регулирование прав на монастырские земли... С. 11.

¹¹ Опыт исторического исследования о числе монастырей русских, закрытых в XVIII и XIX веках П. Чудецкого // Труды киевской духовной академии. 1877. № 4. С. 40–107.

¹² Морозан В.В. Экономическое положение Русской православной церкви в конце XIX – начале XX в. // Нестор: ежеквартальный журнал истории и культуры России и Восточной Европы. 2000. №1. С. 313.

¹³ Монашество и монастыри... С. 229.

інші «оброчні статті» здавалися в оренду і приносили монастирям чималий дохід. Монастирі займалися і торгово-промисловою діяльністю, позичали гроші під відсотки, мали вклади в банках, вкладали свої капітали в міські прибуткові будинки. За неповними даними, щорічні доходи монастирів імперії становили: у 1861 р. – 650 тис. руб., у 1881 р. – 1,8 млн., у 1891 р. – 3,6 млн., а в 1913 р. – 20 млн. руб.¹⁴

Наглядним прикладом зміцнення матеріального становища монастирів у цей час можуть стати й обителі Київської єпархії. Зокрема й Києво-Братський Богоявленський училищний чоловічий монастир, що розташовувався в самому центрі Києва, на Полоді, по вулиці Набережно-Микольській, 2. Монастир було засновано у 1615 р. дружиною Мозирського маршалка Стефана Лозки Єлизаветою Гулевичівною¹⁵. Він мав давню і славу історію з трагічними та світлими сторінками. Практично з самого початку заснування в монастирі знаходилося училище Богоявленського братства, яке стало основою Києво-Могилянської академії. У 1836 р. монастир було відбудовано після пожежі 1811 р., яка практично повністю знищила споруди обителі. У 1842 р. за сприяння митрополита Філарета обитель було віднесено до монастирів першого класу. На території монастиря було збудовано 2 кам'яні церкви, будинок настоятеля, двоповерхові будинки для ченців, готелі, кухні, трапезні, підвали, приміщення під магазини, господарські споруди тощо. Частина будівель здавалася в оренду і на початок XX ст. приносила річний прибуток в середньому близько 7 тис. руб.¹⁶

Станом на 1905 р. Києво-Братський Богоявленський чоловічий монастир володів 100 десятинами луків, 138 десятинами лісу і 57 десятин пасовищ, 2 млинами на річці Ірпінь¹⁷. Крім того, монастир мав два господарські комплекси на хуторах Сподарець та Володарка Київського повіту, а також скит біля урочища Церковщина з садка-

ми, городами та лісом, озеро Віленське біля Козина для розведення риби.

Наприклад, у 1916 р. за результатами власного господарської діяльності на рахунки Києво-Братського Богоявленського монастиря надійшло 66424 руб. та 8208 руб. зберігалось у цінних паперах. Від держави монастир отримував щороку 3928 руб. Із цих сум було витрачено упродовж 1916 р. 52888 руб. Крім того, при монастирі було сформовано фонд так званого братського недоторканного капіталу, який у 1916 р. обчислювався в сумі 47866 руб.¹⁸

У штаті монастиря був архімандрит, 10 ієромонахів, 11 ієродияконів, 13 ченців, 26 послушників та працювало 27 вільнонайманих робітників. З 1877 р. монастирем управляв вікарний єпископ Канівський¹⁹.

Принципово нові відносини до земельної власності виникли на теренах колишньої Російської імперії після подій 1917 р. Кризова соціально-економічна та політична ситуація, яка склалася зі встановленням радянської влади, вимагала від більшовиків негайних дій, а їх хитке політичне становище – швидких результатів. Найбільш успішними виявилися дії влади в боротьбі з православною церквою, особливо в частині позбавлення її матеріального становища. Тут свою роль відігравав фактор візуалізації і речової представленості, оскільки, на відміну від атеїстичної агітації та пропаганди, майно церкви, як рухоме, так і не рухоме, мало цілком відчутні й видимі форми. Крім того, більшовики намагалися використовувати й психологічний чинник – задоволення нагайних потреб селян у землі шляхом перерозподілу церковного землеволодіння. Сільський соціум натхненно підтримував дії нової влади з конфіскації церковно-монастирських земель.

Заручившись такою підтримкою, радянською державою було підведено під цей процес і правову основу. Націоналізація майна православних монастирів передбачалася ще аграрною програмою РСДРП, тому цілком зрозуміло, що націоналізація монастирського майна була проголошена одним із перших декретів радянської влади – Декретом про землю, прийнятому II Всеросійським з'їздом рад²⁰. Радянська влада відразу ж вирішила проблему церковно-монастирського майна самим кардинальним способом. Декретом встановлювалося, що поміщицькі землі, як і всі удільні,

¹⁴ Колесникова В.Л. Экономическое состояние женских монастырей Курской и Тамбовской губерний во второй половине XIX – начале XX веков // Научные ведомости. Серия «История. Политология». 2016. Вып. 39. С. 104.

¹⁵ Православные монастыри Российской империи: Полный список всех 1105 ныне существующих в 75 губерниях и областях России и 2 иностранных государствах мужских и женских монастырей, архиерейских домов и женских общин [Текст] / сост. Л.И. Денисов. М.: Изд-во А.Д. Ступина, 1908. С. 296.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 168, оп. 2, спр. 151, арк. 47.

¹⁷ Землевладение церквей и монастырей Российской империи [Текст]: [в 4-х ч.] / Н. А. Любинецкий. Санкт-Петербург: Синод. тип., 1900. Ч. 2. С. 11.

¹⁸ ЦДАВОУ, ф. 168, оп. 2, спр. 151, арк. 48.

¹⁹ Православные монастыри ... С. 297.

²⁰ Декрет о земле // Известия. 1917. 28 октября.

монастирські, церковні з усіх їх інвентарем, будівлями переходили в розпорядження волосних земельних комітетів і повітових рад селянських депутатів. Уся земля відчувувалася безоплатно, перетворюючись у всенародну (тобто, державну) власність.

Оскільки у тексті Декрету про землю не було прямих вказівок про розподіл монастирських земельних володінь між селянами, то часто на монастирських землях створювалися артіль, сільськогосподарські товариства, радгоспи та колгоспи. Ченці відшукували можливості для збереження своїх монастирських господарств під виглядом «трудових колективів». Це було для них не складно зробити, оскільки практично всі вони цими питаннями займалися і раніше. Якщо монастирська братія виражала бажання обробляти землю, то їм надавався наділ на загальних з іншими громадянами умовах або залишалася в користування частина монастирської землі²¹.

Відповідно до декрету РНК РСФРР від 23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», монастирі та церковні общини позбавлялися права власності, права юридичної особи, а все церковне майно оголошувалося надбанням народу²². Для реалізації положень цього декрету 13 квітня 1918 р. при Наркоматі юстиції РСФРР було створено спеціальну комісію, до складу якої увійшли В. Д. Бонч-Бруевич, П. А. Красиков, М. О. Рейснер, І. М. Рейснер, О. Ф. Євтіхіїв, М. І. Галкін, І. І. Знаменський, Т. П. Гуківський та представники від різних релігійних організацій. Комісією було розроблено інструкцію з проведення в життя Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, затверджену Наркоматом юстиції 24 серпня 1918 р. Ця комісія проіснувала лише до 11 травня 1918 р. і передала свої повноваження поновленому VIII відділу Наркомату юстиції РСФРР, який очолив П. А. Красиков²³.

Однак створилася певна правова колізія. Інструкція не вміщувала прямих вказівок щодо націоналізації монастирського майна і капіталів. Статті інструкції називали деякі монастирські структури (подвір'я, готелі, свічкові заводи тощо), але не називала самих монастирів. На місцях це зрозуміли по-своєму, оскільки не було категорич-

них і прямих вказівок про ліквідацію монастирів ні в Декреті про відокремлення церкви від держави, а ні в розпорядженнях і додаткових роз'ясненнях до декрету VIII відділом Наркомату юстиції²⁴.

Відповідно до декрету РНК УСРР від 6 травня 1919 р., усе майно релігійних установ, у тому числі й монастирів, передавалося у відання Народного комісаріату соціального забезпечення. Для цього, наприклад, при колегії Київського виконкому було створено підвідділ з ліквідації майна релігійних установ, до якого перейшли всі будинки та приміщення, що раніше належали київським монастирям²⁵.

Доля монастирів за радянської влади була трагічною. Переважну їх більшість було закрито, окремі монастирі було перетворено на музеї, в яких з часом розгорнули атеїстичні експозиції. Монастирські земельні угіддя, будівлі сільськогосподарського призначення, худоба, сільськогосподарська техніка, зерно, фураж та інше майно переходили до категорії всенародного надбання. Гіршою була ситуація з монастирями та їх майном, коли обителі перетворювали на склади, стайні, сільськогосподарські артілі. Декрет про землю за певних умов і з великими обмеженнями давав можливість чернецтву займатися веденням сільського господарства на суттєво врізаних монастирських землях. Не виключенням став, наприклад, і Києво-Братський Богоявленський монастир Київської єпархії, якому вдалося організуватися у ремісничу і сільськогосподарську трудову общину та зберегти земельні володіння до кінця їх ліквідації у 1920-х рр.²⁶ Ця ситуація стала одним із небагатьох на території Київської єпархії прикладів спроб чернецтва зі збереження на новій основі монастирської общини в ранньорадянські часи.

Таким чином, наступ держави на православні монастирі Російської православної церкви та їх майно було започатковано секуляризаційною реформою Російської імперії, що призвело до остаточного закріплення на законодавчому рівні земельних володінь монастирів та інших церковних установ у вигляді державної власності разом з селянами, що проживали на цій землі. Тим самим остаточно підривалася економічна самостійність православної церкви та її незалежність від

²¹ Першин П.Н. Аграрная революция в России. Кн. 2. М., 1966. С. 231.

²² Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства РСФСР. 1918. № 18. Ст. 263.

²³ О создании Комиссии по проведению в жизнь декрета об отделении церкви от государства // Известия. 1918. 14 мая. С. 2.

²⁴ Зыбковец В.Ф. Национализация монастырских имуществ в Советской России (1917–1921 гг.). М.: Издательство «Наука», 1975. С. 48.

²⁵ ЦДАВОУ, ф. 168, оп. 2, спр. 151, арк. 42.

²⁶ ЦДАВОУ, ф. 168, оп. 2, спр. 151, арк. 45.

держави, а монастирі позбавлялися основного джерела доходу. Поділ монастирів на класи та категорії «штатних» і «заштатних» поставило їх в економічну залежність від держави. Зміни по-реформеного періоду торкнулися і матеріального становища монастирів. Їх матеріальне благополуччя тепер забезпечувалося не лише за рахунок від своїх земельних володінь, а й за рахунок ве-

дення активної фінансово-економічної діяльності та відсотків від банківських вкладів.

З приходом більшовиків до влади було проведено націоналізацію церковної та монастирської власності. Тепер монастирі втрачали не лише землю, а й приміщення та все майно, ченців було піддано адміністративному виселенню. Вандалізм радянської влади перетворив обителі в господарські об'єкти, або піддав їх повному знищенню.

References

- Burenin V.N. Pravovoe regulirovanie prav na monastyrskie zemli v Rossijskoj imperii v XIX – nachale XX v. // *Leningradskij juridicheskij zhurnal*. 2015. S. 10–17.
- Central'nij derzhavnij arhiv vishchih organiv vladi i upravlinnya Ukraïni (dali – CDAVOU), f. 168, op. 2, spr. 151, 57 ark.
- Fedorenko S.A. Dinamika poshirennya pravoslavnih monastiriv na Poltavshchini (XVII–XIX st.) // *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*. 2009. № 171. S. 34–38.
- Kizlova A. A. Social'ni vzaemodii bratii pri svyatinyah Kitaivskoi ta Golosiivs'koï pustinej (kinec XVIII – pochatok XX st.) // *Naukovi praci istorichnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universitetu*. 2018. Vip. 51. S. 265–271.
- Kolesnikova V.L. Ekonomicheskoe sostoyanie zhenskikh monastyrej Kurskoj i Tambovskoj gubernij vo vtoroj polovine XIX – nachale XX vekov // *Nauchnye vedomosti. Seriya «Istoriya. Politologiya»*. 2016. Vyp. 39. S. 103–107.
- Lavrinenko N. P. Social'no-ekonomichne stanovishche ta kul'turno-osvitnya diyal'nist' pravoslavnih monastiriv pivdnya Kiivs'koï eparhii (1793–1917 rr.): Avtoref. dis... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriya Ukraïny. Cherkasi, 2008. 20 s.
- Lastovskij V.V. Mizh suspil'stvom i derzhavoyu. Pravoslavna cerkva v Ukraini naprikinci XVII – u XVIII st. v istoris ta istoriografis. Monografiya. K., Feniks: NKPIKZ, 2008. 496 s.
- Lomachins'ka I. M. Rol' pravoslavnih monastiriv u formuvanni svitoglyadnih orientiriv ukrasns'kogo suspil'stva // *Visnik Cherkas'kogo universitetu*. 2016. №2. S. 61–70.
- Monashestvo i monastyri v Rossii: XI – XX veka: Istoricheskie ocherki / otv. red. N.V. Sinicya. M.: Nauka, 2002. 220 s.
- Morozan V.V. Ekonomicheskoe polozhenie Russkoj pravoslavnoj cerkvi v konce XIX – nachale XX v. // *Nestor: ezhekvartal'nyj zhurnal istorii i kul'tury Rossii i Vostochnoj Evropy*. 2000. №1. S. 313.
- Opyt istoricheskago izsledovaniya o chisle monastyrej russkikh, zakrytyh v XVIII i XIX vekah P. Chudeckago // *Trudy kievskoj duhovnoj akademii*. 1877. № 4. S. 40–107.
- O sozdanii Komissii po provedeniyu v zhizn' dekreta ob otdelenii cerkvi ot gosudarstva // *Izvestiya*. 1918. 14 maya. S. 2.
- Pershin P.N. Agrarnaya revolyuciya v Rossii. Kn. 2. M., 1966. 489 s.
- Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. [Sobranie 1-e. S 1649 po 12 dekabrya 1825 g.]. SPb.: Tip. 2-go Otd-niya Sobstv. E.I.V. kancelyarii, 1830. T. 16 : S 28 iyunya 1762 po 1765. 1124 s. .
- Pohilevich L.I. Monastyri i cerkvi Kieva / L.I. Pohilevich. K: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1865. 73 s.
- Pravoslavnye monastyri Rossijskoj imperii: Polnyj spisok vseh 1105 nyne sushchestvuyushchih v 75 guberniyah i oblastyah Rossii i 2 inostrannyh gosudarstvah muzhskih i zhenskikh monastyrej, arhierejskikh domov i zhenskikh obshchin [Tekst] / sost. L.I. Denisov. M.: Izd-vo A.D. Stupina, 1908. 984 s.
- Sobranie uzakonenij i rasporyazhenij Rabocheho i Krest'yanskogo pravitel'stva RSFSR. 1918. № 18. St. 263.
- Yaremenko M.V. Formuvannya ta osnovni charakteristiki chernectva kiivs'kih monastiriv (20-i – seredina 80-h rr. XVIII st.): Avtoref. dis... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriya Ukraïni. Kiïv, 2002. 20 s.
- Zemlevladienie cerkvej i monastyrej Rossijskoj imperii [Tekst]: [v 4-h ch.] / N. A. Lyubineckij. Sankt-Peterburg: Sinod. tip., 1900. Ch. 2.
- Zybko V.F. Nacionalizaciya monastyrskih imushchestv v Sovetskoj Rossii (1917–1921 gg.). M.: Izdatel'stvo «Nauka», 1975. 210 s.